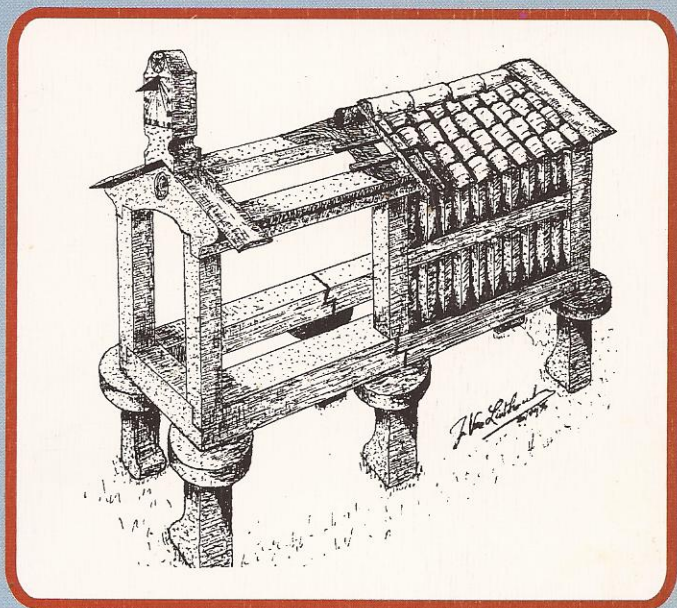

BUEU

OS SEUS CANTEIROS E OS SEUS RELOXOS DE SOL

SUS CANTEROS Y SUS RELOJES DE SOL

LES GRENIERS TYPIQUES SURMONTES D'UN CADRAN SOLAIRE

Jozef Van Linthout

Puerto de Buen y Beluso desde Barraca - Jovial 3/1/1993

B U E U

**OS SEUS CANTEIROS E OS SEUS
RELOXOS DE SOL**

SUS CANTEROS Y SUS RELOJES DE SOL

**LES GRENIERS TYPIQUES SURMONTES
D'UN CADRAN SOLAIRE**

Jozef Van linthoudt

RECOMENDACION PARA O LECTOR

Os textos en "galego" están situados na esquerda

Los textos en "castellano" a la derecha

Les textes en "français" a partir de la page 84

Este libro foi rematado no primer encontro de canteiros na Mangallona, no carballedo de Coiro no Outono do ano "125 Aniversario do Cruceiro do Hío" (1.997)

Fotografía: Alonso Fernández, Mª Teresa Haerlingen, J. Juan García.

Debuxos: Del autor e Camilo Camaño Xestido.

Mapas: Willie.

Diseño y Composición: Carlos Lemos.

Deposito Legal: VG 874 - 1997

Á miña dona moi paciente, a quen deixei moitas veces soa coa fin de buscar reloxos e información sobre os hórreos.

Ós bueuenses pola súa acollida, colaboración e estímulo.

En homenaxe ós canteiros que nos deixaron a súa obra, non suficientemente valorada.

A mi esposa muy paciente, que he dejado muchas veces sola, a fin de buscar relojes e informarme.

A los bueuenses por su acogida, colaboración y estímulo.

En homenaje a los canteros que nos dejaron su obra, no suficientemente valorada.

· INDICE ·

	GAL·ESP·FRA
• INTRODUCCION / INTRODUCCION / Introduction.....	9 9 84
• BUEU	
• SITUACIÓN / SITUACIÓN / Situation.....	10 11 84
• LINDES / LÍMITES / Limites.....	10 11 84
• COMUNICACIÓN / COMUNICACIÓN / Communication.....	12 13 84
• PARROQUIAS / PARROQUIAS / Paroisses.....	12 13 85
• RELEVO / RELIEVE / Relief.....	12 13 85
• OS RÍOS / OS RÍOS / Cours d'eau.....	14 15 85
• OS PAZOS / OS PAZOS / Les manoirs ou pazos.....	14 15 86
• O MUSEO / EL MUSEO / Le Musée.....	14 15 86
• O Millo / EL MAIZ / LE MAIS.....	16 17 86
• HORREOS	
• HISTORIA DOS HÓRREOS / Histoire des "horreos".....	20 21 86
• TIPOS DE HÓRREOS / Types de greniers.....	22 23 87
• XERALIDADES / GENERALIDADES / ... par hameau.....	24 25 87
• ELEMENTOS CONSTRUCTIVOS / Les différents éléments.....	26 29 88
• OS PÉS / LOS PIES / Les pieds.....	26 29 88
• LOS TORNARRATOS / = / Les tornarratos.....	30 29 89
• AS VIGAS / LAS VIGAS / Les poutres.....	30 31 89
• AS CARAS / LAS CARAS / Les parois latérales.....	30 31 89
• OS FRONTÓNS / LOS FRONTONES / Les frontons.....	32 35 90
• AS PORTAS / LAS PUERTAS / Les portes.....	32 35 90
• OS TELLADOS / LOS TEJADOS / La toiture.....	36 39 90
• OS RELOXOS DE SOL / LOS R. DE SOL / Les cadrans solaires.....	36 39 90
• O GRANITO / EL GRANITO / Le granit.....	42 43 92
• A COR / EL COLOR / La couleur.....	42 43 92
• OS LIQUES / LOS LÍQUENES / Les lichens.....	44 45 92
• LOS CANTEROS / LOS CANTEROS / Les tailleurs de pierre.....	44 45 93
• OS CANTEIROS POR PARROQUIAS / ... par hameau.....	48 49 94
• OS HÓRREOS POR PARROQUIAS / Les greniers par quartiers... • PARROQUIA DE	58 59 94
CELA	
60 61	94
• PARROQUIA DE SAN MARTIÑO DE	
BUEU	66 67 96
• PARROQUIA DE	
BELUSO	
72 73	98
• DISTRIBUCIÓN NUMÉRICA DE HÓRREOS CON RELOJ SOLAR...	74
• AS MEDIDAS / LAS MEDIDAS / Les mesures.....	76 77 98

Un breve Boceto de miuda Pincelada

Jozef Van Linthoudt

Un belga namorado de Galicia

Que faría que este belga, deixase unha boa parte do seu corazón, do seu tempo de lecer, ou en definitiva, da súa vida, na nosa eterna Galicia?

Dende o poñente de Bruxelas (Lennik), terra que o viu nacer fai perto de sesenta anos, ou mesmamente dende Kampenhout – a trinta quilómetros ó nordeste da devandita capital– onde ten a súa residencia habitual, Jozef chega a Galicia fai uns vinte anos, onde decide pasarse algunha tempada, primeiro en Meira-Mloaña na época de estío, e, dende fai cinco en Bueu onde conta cun apartamento da súa propiedade.

Van Linthoudt, de miudo aspecto, de lixeiros movementos, e perenne sorriso, dende os primeiros albores en Galicia, interesouse pola súa cultura, as tradicións, o folclore, pero o que mais lle impresionou a Jozef foi, sobor de todo, a pedra granítica que cumia os seus montes, ou tan presente en monumentos e arquitectura, e máis puntualmente na arquitectura popular:

A súa chegada vese sorprendido pola relixiosidade e espiritualidade do galego, dada a grande presenza do que el coidaba tratarse de capelas ou templetes ou mesmamente lugar para gardar os cadaleitos ate o seu soterramento (seguramente pola diferenca climática), existentes en cada casa e eido do rural. Coidaba que esa singular mostra arquitectónica cumiada por unha cruz– o canastro ou horreo–fose, un lugar de culto.

Logo de aclarar tal fin, interésase pola devandita edificación ate o ponto de facelo con verdadeira paixón.

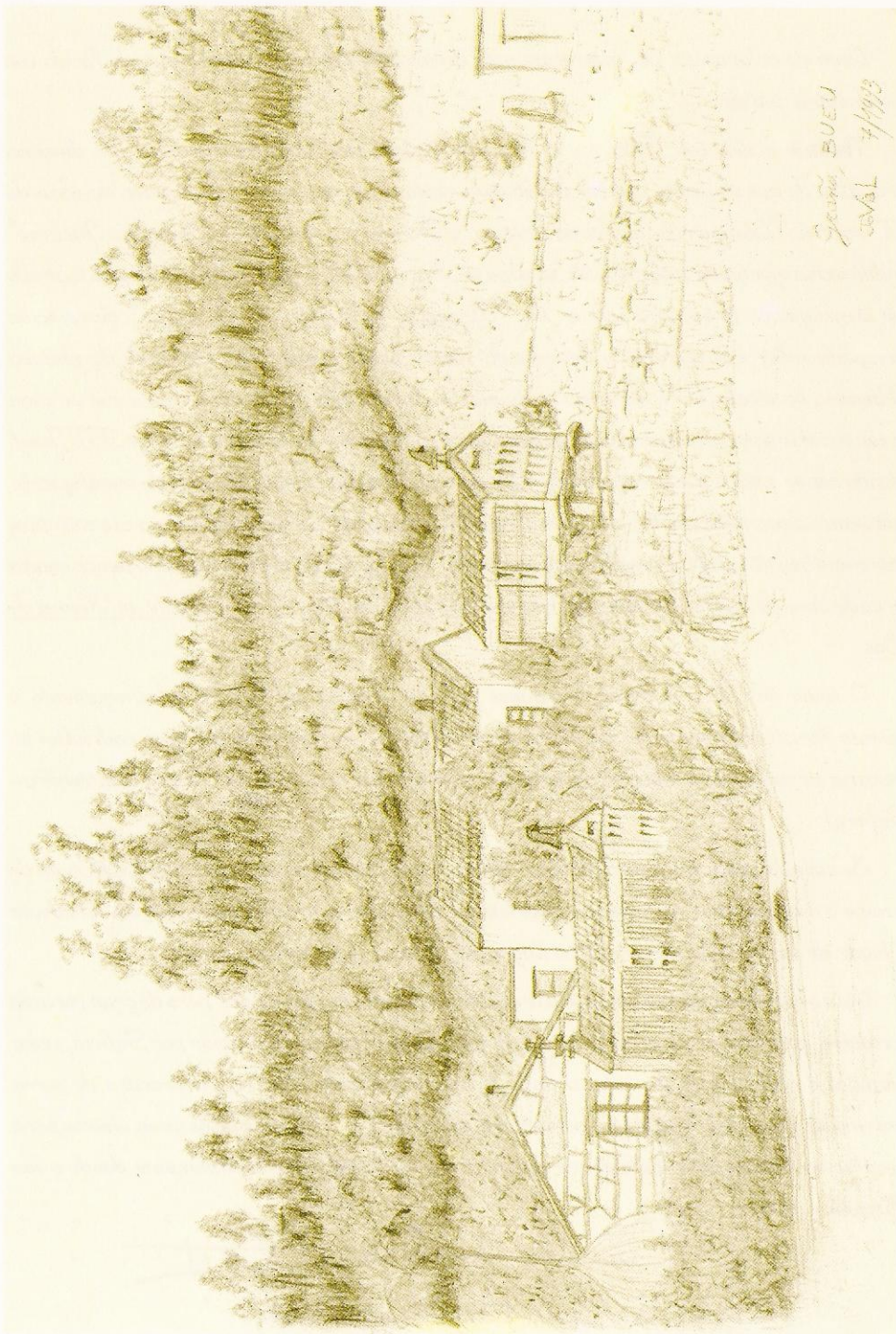
Perante a súa vida, Jozef soubo, compatibilizar o seu labor como mestre con diversos traballos de investigación que vai publicando, destacando entre eles: Traducción da obra de A. Vazquez "Las guerras civiles de Francia y Flandes—en tiempos de Alejandro Farnese" publicación efectuada sobor da vida ou obra de Brueghel el Viejo, así como un cuarto traballo de investigación proximo a saír a luz "Brueghel un hombre de su tiempo", descripción completa sobor das pinturas e debuxos do xenial pintor e gran representante da pintura flamenca do século XVII, así como as maneiras de vivir das xentes unha época que estaban a ser resididas polos mesmos monarcas que España (Carlos I de España e Felipe II). Jozef, dando renda solta a súa creatividade, e facendo patente ese incansable afán de investigación, amósanos nesta publicación, un canto a xeito de homenaxe ou recoñecemento a ese colectivo, que como ben di —non suficientemente valorado— Os Canteiros, rudos e o mesmo tempo cunha grande dose de espiritualidade, así como o Canastro ou Horreo e Cadrante ou Reloxo de Sol.

O tesón de Van Linthoudt, amosanos por medio desta publicación, o achegamento a oitenta familias de canteiros no decorrer do século así como a setenta e nove cadrantes ou reloxo de sol sobre canastros catalogados somentes no municipio de Bueu (Pontevedra—Galicia).

Se singular pode ser a publicación "Bueu, os seus canteiros" polo que atinde o trabalo de campo e investigación, non menos importante é facela de xeito trilingüe, sendo de agradecer o lugar de prioridade que outorga a lingua de Alfonso X o Sabio, ó galego.

Vaia o recoñecemento a un persoa miúdo, de reducidas dimensións pero de gran corazón e caletre, que sabe amar como ninguén, e, que coa súa constancia e amor por Galicia, sulca camiños e corredoiras de xeito incansable na compañía de Tereixa, na procura de novos horizontes e vestixios, constancia patente nas veces que a percorreu a pé os nosos vieiros para recalar en Compostela tanto dende a nosa e súa bisbarra, como mesmamente dende o sea Bruxelas natal.

Camilo Camaño Xestido

La Graña, Bueu - Jovial 1/1993

- INTRODUCCIÓN -

A miña colaboración coa intención de valorar o traballo de interese cultural dos canteiros galegos é contribuír á protección destes monumentos que son parte do patrimonio histórico e artístico da comunidade Galega.

O meu agradecemento, pola súa acollida e colaboración, a tódolos donos dos hórreos descritos, ó persoal do Concello de Bueu, ó Sr. José Ramón Núñez Iraola, ó xuíz de paz D. Luís Souto González e colaboradores, ós canteiros Modesto Dios (Beluso), Cesáreo e Agustín Sanmartín e familia (Bueu); a Alberto Neves Domínguez (Vigo), Manuel Vilas García, Arturo Sanchez Cidras (Bueu), Camilo Camaño Xestido (Coiro) e Eugenio Eiroa Hermo (Cangas), xa que sen a súa colaboración o libro non podería ser escrito.

Mi colaboración a fin de valorar el trabajo de interés cultural de los canteros gallegos y contribuir a la protección de estos monumentos que son parte del patrimonio histórico y artístico de la comunidad Gallega.

Mi agradecimiento, por su acogida y colaboración, a todos los propietarios de los hórreos descritos, al personal del Ayuntamiento de Bueu, al Sr. José Ramón Núñez Iraola, al juez depaz D. Luís Souto González y colaboradores, a los canteros Modesto Dios (Beluso), Cesáreo y Agustín Sanmartín y familia (Bueu); a Alberto Neves Domínguez (Vigo), Manuel Vilas García, Arturo Sanchez Cidras (Bueu), Camilo Camaño Xestido (Coiro) y Eugenio Eiroa Hermo (Cangas), ya que sin su colaboración el libro no habría sido escrito.

• **SITUACIÓN**

Bueu, concello da provincia de Pontevedra situado na marxe norte da península do Morrazo, ten unha superficie de 31 quilómetros cadrados e unha poboación de 13.004 bueuenses¹ (outubro de 1996).

Bueu, dista 19 quilómetros da capital provincial. Sitúase entre os 42° 17' e 42° 21' latitude Norte, e os 8° 51' e 8° 47' de lonxitude Oeste.

• **LINDES**

Linda ó NE. con Marín, ó E. e S.E. con Moaña, ó S. e O. con Cangas, ó O. coa ría de Aldán e ó Atlántico e ó N. coa ría de Pontevedra.

1.- "Diccionario de gentilicios y topónimos" de Daniel Santano e León. Edit. Paraninfo, 1981.

BUEU

<- F. 1.- FERIA DE GANADO EN LA ANTIGUA PLAZA DEL MERCADO DE BUEU. DESTACANDO EL HÓRREO QUE APARECE EN EL LADO SUPERIOR DERECHO, QUE HOY EN DÍA ESTA EN EL PAZO DE SANTA CRUZ.

• **SITUACIÓN**

Bueu, municipio de la provincia de Pontevedra situado en el margen norte de la península del Morrazo, tiene una superficie de 31 kilómetros cuadrados y una población de 13.004 bueuenses¹ (octubre de 1996).

La capital municipal, Bueu, dista 19 kilómetros de la capital provincial. Se sitúa entre los 42° 17' y 42° 21' de latitud Norte, y los 8° 51' y 8° 47' de longitud Oeste.

• **LÍMITES**

Limita al NE. con Marín, al E. y S.E. con Moaña, al S. y O. con Cangas, al O. la ría de Aldán y el Atlántico y al N. la ría de Pontevedra.

1.- "Diccionario de gentilicios y topónimos" de Daniel Santano y León. Edit. Paraninfo, 1981.

· COMUNICACIÓN

As principais vías de comunicación son as estradas C-550, Pontevedra-Cangas, pola costa, e a PO-320, Bueu-Cangas, polo interior.

Outras estradas locais que partindo da C-550, unen esta localidade, a través da parroquia de Cela, con Moaña (Broullón).

· PARROQUIAS

Bueu conta con tres parroquias: A parroquia de San Martiño de Bueu, coa igrexa de San Martiño e as capelas de San Xosé, Sta Ifigenia e Santos Reixes; a parroquia de Cela coa igrexa de Santa María do século XII e a capela da Casa do Pracer; a parroquia de Beluso coa súa igrexa de Sta. María e a súa ermida de San Mamede. Tamén hai dúas anteigrexas, a de Santiago de Ermelo (onde houbo un antigo priorado), dependente da parroquia de Cela, e a de San Xoaquín, na illa de Ons, dependente de Beluso.

Comprenden 52 entidades de poboación segundo o Nomenclator oficial de 1.991.

· RELEVO

De relevo accidentado que se suaviza en vales a medida que se descende cara a costa. As cotas máis elevadas no interior son: ó Sureste, o monte Paralaia (432 m); A Esculca (411 m); e Ermelo (406 m); ó Leste o monte Grilo (408 m), en Chans de Bolas, camiño que vai a Moaña.

Na Costa Grande, o alto de Telleira (371 m) e o Coto do Reboiro en Chans de Cela (361 m); ó Suroeste o alto de Borrallido (245 m), e máis ó centro o alto de Castiñeiras (210 m.)

O monte Roxo, entre a capela de San Mamede e O Valado, de 208 m., ó Noroeste o Cabo de Udra (91 m) e o faro da Illa de Ons (128 m). Estes dous últimos aparecen sinalados como vértices xeodésicos no Mapa Topográfico Nacional.

· OS RÍOS

Bañan o termo municipal moitos regueiros. Os principais son: o río da Pena que desde as abas de Telleira baixa a desembocar na praia de Agrelo, de igual xeito o río do Barranco do Inferno que recolle augas desde Fontefría; o río de Frade que desde Ermelo baixa ata atoparse co Canudo e formar o principal río de Bueu, o Bispo, que desemboca oculto na praia próxima ó peirao. Todos eles desembocan na Ría de Pontevedra. Só o río Nosedo, desde Castiñeiras, faino na praia de Reventón, sita na ría de Aldán.

· OS PAZOS

O máis coñecido é o de Santa Cruz ou de Pimentel (tamén de Quitapesares), fundado por Fernando da Rúa e Freire, abade de San Martín de Bueu, no segundo tercio do século XVII, no lugar de A Carrasqueira (subir por A Ramorta de Arriba). Outro, o "Pazo dos Aldao" ou "Casa dos Picos", ou simplemente "O Casal" (1409), está parcialmente oculto pola estrada PO-320, á altura da Graña.

Outro, o de "Ouril", en Beluso e o "Pazo de Castrelo", máis modernamente, "da Cueva" no Valado². O reloxo de sol ten data de 1752 e provén da Coruña.

Citase tamén como pazo a "Casa do Torrón ou do Pracer", en Cela onde se conserva unha imaxe da virxe do Portal (celebrase romaría anual).

· O MUSEO

Bueu é coñecido polo seu famoso Museo Mariñeiro pertencente á familia Massó. A Xunta de Galicia adquiriuno no ano 1994. Está previsto que despois dunha remodelación forme parte da rede de museos de Galicia e proxéctase facer del un grande Museo do Mar.

2.- Hoxe reformado e ampliado.

O Millo

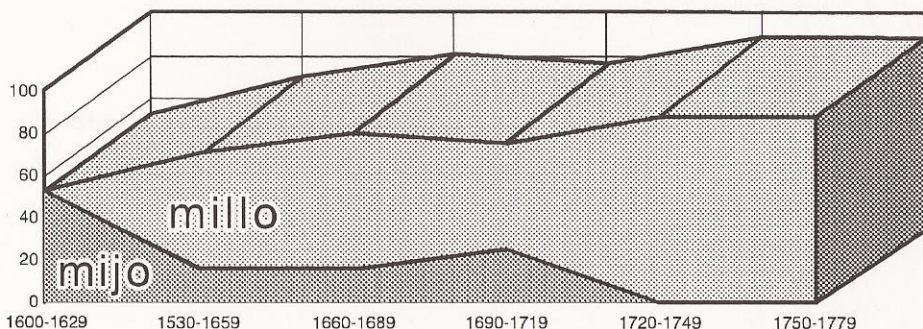
O millo³ (*Zea mays*, L.) do haitiano "mahis", sementado por primeira vez en Europa nas terras de Nogueira de Bezón e Mondoñedo, foi introducido, segundo J. Bouza Brey⁴ polo almirante Gonzalo de Castro. Segundo NEL⁵, foi o gobernador de Florida, Gonzalo Méndez de Cancio, o que introduciu en Asturias no 1604 aínda que o Dr. Pío Font⁶ asegura que o millo foi introducido en España no 1520. O millo cultivábase ocasionalmente no Barbanza, no 1610 e no Morrazo, no 1618⁷.

Desde entón os hórreos tiñan que ser ampliados coa fin de aumentar a capacidade de almacenamento das mazarocas do millo, despois de separalas das súas follas ou espatas, no mes de febreiro. O tamaño do hórreo esta en relación coa superficie cultivada.

No *Mayor Hacendado*, do Catastro de Ensenada de 1752, indicase a alternancia nos cultivos: primeiro sementábase o millo de mellor calidade, ó ano seguinte liño, e cando medraba esta gramínea sementábase millo de segunda man, que lle chamaban *serodio* ou tardío. Un serodio de millo valía en 1752, cinco reais e un de millo tres reais, neste último saíría polo prezo dunha galiña.⁸

"O millo no só superaba con claridade ó millo miúdo no volume das colleita senón... que fixo desaparecer o millo miúdo".⁹

EVOLUCION DO MILLO NA PENINSULA DO MORRAZO

Os datos para a elaboración da gráfica foron sacados da *Gran Enciclopedia Gallega*

T-21, p. 55.

Arriba F 2 .- Carrasqueira, 58 - Tipo "Pontevedra"
 Abajo F 3.- Meiro, 133 - Penal - Tipo "Morrazo"

Dr. Río Font Quer, *Plantas medicinales el Dioscórides renovado*, Labor S.A.
 Barcelona 1.990

H ó r r e o s

• HISTORIA DOS HÓRREOS

Os hórreos foron utilizados desde épocas prehistóricas como oleiros de centeo, de paniza ou de millo miúdo, e desde o século XVII, de millo gordo.

Da existencia de documentación escrita dánola o investigador pontevedrés, profesor Dr. Ignacio Martínez Rodríguez, especialista na historia dos hórreos cando nos presenta as citas de:

· Marco Terencio Varrón, polígrafo romano (116 a. C.- 27 a. C) tivo o mando de España no ano 49 a.C., e escribiu na súa obra De Re Rústica: *“constrúen nos seus campos uns celeiros suspendidos (‘granaria sublimia’) nos que o aire non só penetra polas ventás, senón tamén por debaixo do piso”*.¹⁰

· Cayo Plinio segundo, célebre polígrafo latino (Como 23 d. JC - m. 79) que pasou á Hispania como procurator da Citerior, cargo que lle conseguiu o seu amigo o emperador Vespasiano, di tamén *“...constrúen os seus celeiros de madeira suspendidos sobre columnas, preferindo que o aire sople por tódolos lados e aínda por debaixo...”*

Un documento da igrexa de Valpuesta (Burgos), do ano 940, e documentos de merca dos séculos XII e XIII, do mosteiro de Sobrado dos Monxes, mencionan tamén os hórreos. A representación máis antiga do hórreo aparece nas Cantigas de Santa María, escritas en lingua galega, e nas que o monarca Alfonso X "O Sabio" (1221-1284) manifesta a súa personalidade poética. Os celeiros de trigo representados carecen de aberturas de ventilación.

O nome “hórreo” vén probablemente de “granarium horreum o granarium erectus” nome empregado polos romanos Vitrubio¹¹ e Columela¹². Outras partes dos hórreos, como *trabello*, *pegollas* e *muelas*, son tamén de orixe latino.

10.- *Gran Enciclopedia Gallega* nº 17, páx. 149.

11.- Marco Vitrubio Polión, arquitecto e enxeñeiro romano do primeiro século da Era Cristia, autor de *“De Architectura”*, obra en dez libros.

12.- Lucio Junio Moderato Columela, nado en Cádiz no ano 3 ó 5 antes de JC, deixounos *“De Re Rústica”* en 12 libros (Venecia, 1472).

<- F. 4. Hórreo en forma de cesta en el camino de Santiago

TIPOS DE HÓRREOS

Na época neolítica, os galegos empregaban celeiros de planta redonda ou alongada, construídos con varas entretexidas. Chamábanse os de planta redonda "cabazos", os outros "cabaceiras"¹³ Pódese mirar entre Ligonde e Leborero (Lugo) un cabazo reconstruído pola Xunta de Galicia, ó borde do Camiño de Santiago, á atención dos peregrinos e turistas. (Ver foto 4)

En Asturias, e algo menos na provincia de Lugo, podémonos atopar hórreos con base cuadrangular e con cuberta a catro augas. Estas construcións típicas chámanse "paneros" ou "piornos" (de pan).

Os hórreos máis comúns e os máis numerosos, de planta rectangular chámanse segundo as comarcas "canastros, celeiros, cabanas, canizos, sequeiros, caroceiros, oleiros, palleiras, espigueiros" e ás veces "hórneo ou horno".

Os canteiros falan de *taburdeiro*; *tabuereiro*, *xanastrel* o *xanastrel*¹⁴.

En Bueu chámanlles "hórreo", "horno" ou, "hórneo".

13.- No do latín "cabas" como se pode ler na *Gran Enciclopedia Gallega* de 1974, páx. 149, senón quizais do advèrvo latino "capaciter" que significa "que se abre longamente".

14.- Trigo Díaz, op. cit, páxina 376.

• XERALIDADES

Polo xeral os hórreos están postos na eira, nun lugar alto e aberto, orientados N-S a fin de presentar as caras longas, os costais ó Oeste e ó Leste. No Morrazo, a finais do século XVII os canteiros facían a estrutura dos hórreos en granito. Para o chan e as caras empregábanse (ver foto 5), ás veces, a madeira; o que chamamos *hórreos mixtos*.

O hórreo é algo máis ca un celeiro, tal e como di Castelao "*O hórreo é un peto sagrado que gardaba o pan todo o ano... Por iso ten a feitura de relicario*"¹⁵.

Aínda que cada hórreo é único, podemos destacar algunhas curiosidades dos mes- mos en Bueu.

O hórreo con data máis antiga, 1775, está situado no lugar de O Beloso pero carece de reloxo.

Os máis antigos con reloxos de sol, dos que teñen o ano de construción, levan a data de 1781 no zócalo do reloxo, (Pousada, 5); ten o *tornarratos*, diante da porta, de forma cadrada; outro (Cividade, 27) é do ano 1795.

O hórreo da Carrasqueira (58) (ver foto 3) ten os seis *tornarratos* cadrados; a casa que hai alí foi construída no 1787, o que fai pensar que, ó principio, os *tornarratos* no foron redondos.

O hórreo máis longo, con reloxo de sol mide 8,34 m. (Cabreira, 1) e o máis pequeno 2,80 m de longo (Torre, 55) .

Os hórreos pola súa anchura, hainos que miden desde 145 cm. (Torre, 55) ata 210 cm. (Cividade, 27).

Para facer un hórreo de seis pés e de tipo *Morrazo* (ver foto 2 y 6), seis canteiros tardarían tres meses¹⁶.

15.- Castelao, en *As cruces de pedra en Galicia*, Buenos Aires, 1949. Citado na *Gran Enciclopedia Gallega*, n' 17, páx, 155.

16.- Comentado por D. Cesáreo Sanmartín.

ELEMENTOS CONSTRUCTIVOS DUN HÓRREO

· OS PÉS

Os pés miden de alto entre 80 e 120 cm. Así a cámara do hórreo está entre 100 cm. e 140 cm do chan.

Coa fin de permitir ás correntes de aire atravesar o hórreo, mesmo por debaixo, este está posto sobre columnas, os pés ou postes, sempre en número par, reciben o nome de esteos cando son de pedra.

En Bueu podemos destacar, en canto ó número de pés, dous de dez pés e un en Beluso (Sar 35) de doce pés¹⁷.

En Bueu, tódolos postes dos exemplares son de granito, de base cadrada, moitas veces coas arestas en chafrán (octaedros).

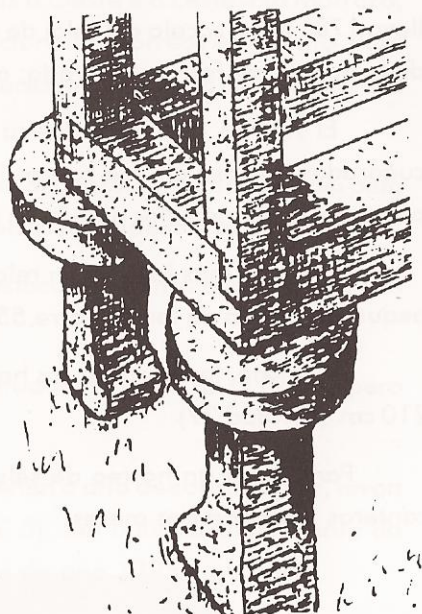
A maioría teñen o pé (zócolo) ancheado debaixo do hórreo a fin de aumentar a súa estabilidade.

Como exemplos máis destacados de hórreos galegos podemos mencionar:

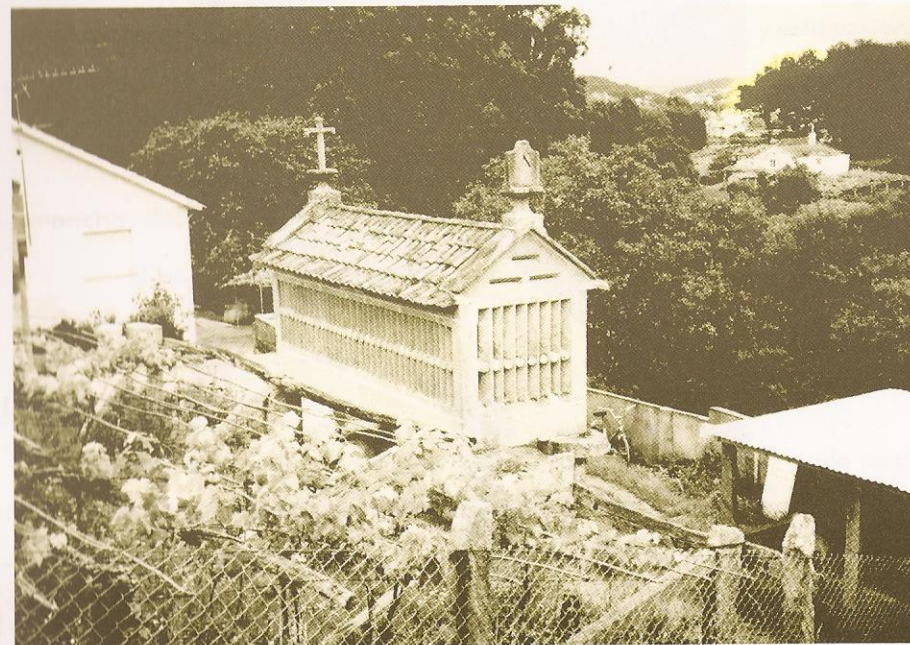
· O hórreo de Carnota (La Coruña), fronte ó cabo de Fisterra, construído en dúas etapas (1768 e 1783), ten unha lonxitude de 34,76 m. e está sostido por 22 pares de columnas, como o de San Martín de Ozón, en Muxía (La Coruña) ou o de Lira.

· O hórreo do mosteiro de Poio (Pontevedra), menos longo pero máis ancho, descansa sobre dezaseis series triples de pés¹⁸.

· O hórreo da rectoral de Vilaboa, descansa tamén sobre tres filas de doce pés.

Arriba F 6.- Montemogos, 107 - Penal - Tipo "Noia"
Abajo F 7.- Gandara, 69 - Tipo "Morrazo"

17.- Estes non teñen reloxo de sol.

18.- *Historia de Galicia*, suplemento *Faro de Vigo*, nº 30, páxina 557.

*Arriba F 8 .- Castiñans, 53 A (Cela) Reloj con Estilo
Abajo F 9.- Sar, 64*

· OS TORNARRATOS

Para impedir o acceso a animais depredadores (roedores...), cada poste ou soporte leva unha arandela de pedra circular de 0,75m. ata 1 m. de diámetro, e de 15 a 22 cm. de espesor. Segundo as comarcas chámanse *tornarratos*, *rateiros*, *capas*, *capelas*, *tapas*, *moas*, *lousas*, *mesas*, *postas*, *textos*...

Algunhas parecen rodas, outras teñen a base plana e a parte superior que sobresaí, convexa.

Un só exemplar (en Bon de Arriba) conta con 10 pés e os tornarratos descansan sobre cada par de pés. É da variedade 'orensana'¹⁹.

· AS VIGAS

Sobre os tornarratos, os canteiros poñen vigas de 30 ata 50 cm. de grosor, como base da cámara ou piso.

Como o peso específico do granito é de 2.700 kg./metro cúbico, algunhas vigas pesan máis de 500 kg. A viga da entrada chámase *umbral*.

As columnas nas esquinas da cámara chámanse *cantoneiras*²⁰.

· AS CARAS (COSTAIS)

En Bueu os hórreos de madeira practicamente desapareceron. O hórreo mixto (de madeira e de pedra) de tipo "Pontevedra" e de piso rectangular, estreito e longo, ten o armazón da cámara en pedra.

Os hórreos coa cámara de pedra, de tipo "Morrazo", rectangulares e estreitos pero con balaustres prismáticos e fendeduras verticais, reforzados por unha cinta horizontal e nos costais con pedras caladas, son os máis fermosos do Morrazo. Con estes, o traballo dos canteiros alcanza a súa máxima perfección e merecían o nome de *labrante*²¹ (Ver Foto 10).

19.- "El hórreo gallego" de Ignacio Martínez Rodríguez. Estudio Geográfico, Montevideo (Uruguay), 1975, páx. 224.

20.- Entrevista co canteiro Segundo Mandado, de Meiro.

21.- Trigo Díaz, F, op. cit, páx. 352.

As aberturas de ventilación dos balaústres prismáticos forman ángulos diedros e parecen "celosías", a fin de permitir unha aireación eficiente para gardar e secar as espigas de millo e, ó mesmo tempo, impedir o acceso ás aves.

A parte inferior entre os balaústres está en chafrán para impedir a penetración da auga e mellorar a caída das pingueiras.

Estes tipos aparecen no Morrazo a partir do século XVIII.

Os hórreos con fendeduras horizontais de tipo *Noia*, (ver foto 7 y 11) como o de Carnota e de Lira, atópanse soamente en Beluso e Bon, aínda que máis sinxelos, teñen o seu encanto. As caras anchas (penales) (ver foto 2 y 7) están, polo xeral, feitas dunha peza de granito con fendeduras e coroadas por un tímpano, un lintel triangular cunha ou varias *caladas* horizontais.

• OS FRONTÓNS

Ben a porta dos hórreos, se está colocada na costas, hai unha pedra triangular, o *tímpano*, que soporta as *sobrepenas*. Algúns tímpanos teñen un ornamento: unha fendedura horizontal labrada como os balaústres, un oco, (ver foto 9) unha data ou iniciais.

• AS PORTAS

Xeralmente as portas son de madeira e están orientadas cara a vivenda. Cando a porta principal está ubicada no centro do lateral, o hórreo ten un *frontón* máis²², e con estas tres puntas parécese máis a unha capela (ver foto 12). Algúns hórreos teñen unha porta frontal e outra lateral.

Como a cámara se atopa a un metro do chan, utilízase unha escala de man, que os propietarios enganchan ou colocan debaixo da cámara.

O oco, baixo o hórreo, ás veces emprégase como abrigo (ver foto 13) para o can, as galiñas ou para gardar trebellos da labranza, ou poñer roupa a secar, gardar leña,...

22.- O canteiro Segundo Mandado di que se lle coñece tamén como "pincho" ou "cantacúco".

Arriba F 10.- Antepazo, 14
Abajo F 11.- Vilar, 43 - Tipo "Noia"

Arriba F 12.- Rio, 3
Abajo F 13.- Antepazo, 15 - "Abrigo perro"

· OS TELLADOS

Na provincia de Pontevedra tódolos hórreos son de base rectangular e levan tellados a dúas augas. Os tellados de tellas vermellas descansan sobre ripias de base triangular pousados sobre tixeiras e pontóns

O cumio descansa tamén sobre tesoiras²³ e está enganchado no oco dos linteis. A pedra que forma a cornixa sostén as primeiras tellas que sobresaen das paredes (sopena). Os beirados teñen moita importancia e unha cuberta en bo estado significa longa vida para o hórreo. O perfil destes beirados defiren dun hórreo a outro.

Moitas veces, no vértice das sobrepenas, os hórreos levan nun extremo unha cruz, que en si mesmo é unha obra de arte. Tódalas cruces son distintas. Na outra extrema hai, un pináculo prismático ou cilíndrico. O pináculo, símbolo de fertilidade para uns, símbolo fálico para outros e que, sen entrar nesta polémica, considérase que non é máis que un elemento que reforza a seguridade da cuberta para impedir infiltracións na xunta das sobrepenas. Ó longo do tempo sufriu transformacións estéticas tales coma un galo esculpido; cando o hórreo pertencía a un cura presbítero, e o pináculo rematábase nunha especie de coroa de rei que a xente o chama de "gorro do cura" (ver foto 15).

· OS RELOXOS DE SOL ·

O reloxo de sol ou *confros de usca*²⁴ podémolo atopar no vértice do tellado dos hórreos e está formado por unha pedra colocada verticalmente e orientada ó sur.

Leva gravados unhas líñas que de forma radial van desde o estilo (ver foto 14) (varilla) ou desde o triángulo de metal engarzado na pedra ata os bordes. Debido á acción dos axentes externos (ventos, chuva,...) algunhas destas líñas atópanse erosionadas. A sombra que o *gnomón*²⁵ (ver foto 8 y 17)(estilo ou triángulo) bota sobre a pedra indica a hora. Ó mediodía, cando o sol está no máis alto, a sombra

23.- Armazón de madeira en forma de media aspa que suxeita o tellado.

24.- Trigo Díaz, F, op. cit, páx. 401.

25.- Según Vitrubio é un cartabón ou cousa levantada a cumbada... que fai sombra.

Arriba F 14.- Bon de Abajo - Reloj con Estilo
Abajo F 15.- "Gorro de Cura"

*Arriba F 16 .- Iglesiasio, 7 (Parroco) - Cubierto de Liquenes
Abajo F 17.- Norte, 39 - "Gnomon"*

está localizada no medio da parte inferior. A sombra percorre ó revés do arco descrito polo sol, motivo polo que a numeración está en sentido inverso ás agullas dun reloxo convencional.

En Bueu tódolos cadrantes son de granito, non hai ningún de tipo antropomórfico.

A veciña de Bueu, Mucha Amieiro, dixome que seu pai, Xosé Freire Pousada ("Amieiro"), falecido en 1990, e o seu abo, leían sempre a hora sobre o reloxo de sol do horreo.

O problema cos reloxos de sol é que a hora lese soamente cando hai sol. A maioría dos reloxos solares de Bueu están atrasados.

"... os primeiros reloxos empregados polo home, chamados cadrantes ou pedras horarias, atribuídos ó babilonio Beroso (600 años antes de C.), quen o levou a Grecia, onde foi perfeccionado por Tales de Mileto, Anaximando e Eudoxas ; no ano 260 de JC, o seu coñecemento chegou a Roma. O reloxo de sol foi coñecido en Exipto"²⁶. Marco Vitrubio Pilión, no seu noveno libro, de cronometría, consagrou a máis grande parte da construción de reloxos de sol.

Indo de Pontevedra cara a Santiago pódese mirar á esquerda da estrada N-550 tres estelas con reloxo de sol, distantes entre elas, aproximadamente, 5 km o que correspondería a unha hora de camiño; localizadas nos lugares de Cerponzóns, San Antoniño e Tibo. Unha cuarta pode observarse en Carracedo (Caldas de Reis).

O Museo Provincial de Lugo conta 41 reloxos solares, adquiridos por merca ou doazón. Esta colección, é a máis numerosa de Galicia, pero non todos son de granito e non alcanzan os 84 reloxos de Bueu, se incluímos o reloxo da Igrexa de St^a María de Cela, o situado na parede dunha vivenda e os localizados no lintel do portal dunha casa de Meiro e outra de O Burgo.

En Bueu, máis de setenta hórreos levan, ademais da cruz, un cadrante o reloxo de sol vertical ortomericional²⁷, é dicir, orientados ó sur. ¿Por qué tantos en Bueu? De momento non se ten unha explicación. De tódolos xeitos un hórreo do tipo Pontevedra e sobre todo do tipo Morrazo, significa que tiñan diñeiro.

26.- *Enciclopedia Universal Ilustrada*, 50, páx. 642.

27.- Os reloxos verticais meridianos son orientados ó Leste ou ó Oeste.

Entre os 79 reloxos que mirei sobre hórreos, 14 deles levan un estilo e 36 un triángulo, carecendo os demais deles.

O reloxo do hórreo do Pazo de Sta. Cruz ten tres caras, a central (ortomeridiano) e as laterais (meridianos).

Había en Bueu un hórreo con un reloxo antropomórfico (con cara humana), pero a familia que ó heredou trasladouno a Moaña.

É de significar a inexistencia de sinal algunha de identificación así como de cita bibliográfica ou oral se exceptuamos os 23 hórreos que teñen a data gravada.

• O GRANITO

Os granitos constitúen as rochas máis abundantes da codia terrestre, ocupan do 5 ó 10 por cento do total da superficie do globo.

Granito (do ital. granito, propiamente, a graos). Rocha ignea, chamada leucogranitos (do grego leukos, branco), composta esencialmente por cuarzo (branco, ou cristal de rocha), feldespato ortosa, microclina (ou feldespato potásico), plagioclasas (ou feldespato con calcio e sodio), micas (a moscovita, branca e rica en aluminio, bo aillante térmico e eléctrico), e a biotita negra, rica en ferro.

Os hórreos que parecen escuros débese a que están colonizados por algas, fungos, musgos ou líques, estes últimos parecen cubrir e protexer a pedra.

O máis perigoso para a pedra son os compoñentes de azufre e especialmente os sulfatos.

Os canteiros empregaban o granito que tiña pouco salitre para os reloxos de sol. Alguns tomaban un anaco na boca: se gustaba ó sal, reixeitábano.

• A COR

As cores no granito son debidas ó ferro, ó magnesio ou ó cromo que conteñen.

O granito de O Grove e de Pontearas é branco, porque contén moito cuarzo, o de Porriño é rosa, debido á alta proporción de feldespato potásico, o do Miño é rosado e negro. Outro tipo chámase gris de Mondariz.

Como nos di Manuel Leal, veciño de Cela, a pedra da Cova (monte da Cova), ten o grao fino e é máis dura ca de Borrallido que é máis brando.

• OS LIQUES (ver foto 16)

En calquera zona de Galicia e sobre calquera tipo de rocha poden atoparse grandes talos ²⁸ brancos, que adoitan pertencer á especie de *PERTUSARIA*, e grises, moitos deles do amplo xénero *LECANORA*.

O foliáceo de cor verde pálido *Parmelia conspersa* é probablemente o lique máis común e fácil de ver en calquera rochedo galego.

Grandes talos brancos ou gris claro de *Pertusaria leucosora*, *Ochrolechia parella* e *Lecanora atra*, cubrían as paredes dos edificios nas zonas rurais. E nas vilas, cidades ou en zonas moi visitadas polo home, ás anteriores, superpóñense, os talos amarelos ou laranxa de *Xanthoria perietina* ²⁹.

• OS CANTEIROS

O labor artesanal dos canteiros, o xeito de traballar o granito para obter as distintas pedras das cámaras e balaústres sempre impresionaron ó autor.

A dificultade para averiguar o nome do constructor ou constructores dos hórreos é grande, sobre todo porque estes son, na súa maioría anteriores ó século XX. As fontes de información vense limitadas, exclusivamente ós Rexistros Municipais e Parroquiais, onde a única información que pode recollese ó respecto é a profesión e nome do canteiro, nunca a obra realizada.

A máis grande parte dos canteiros procedían de Pontevedra (Santa María ou San Andrés de Xeve), algúns de Santa María de Mourente, de Santa María de Bora, de Cotobade o de Ponte Caldelas (Tourón), de Almofrei e Viascón.

A partir do 1.924/ 1925, varios portugueses establecéronse no municipio, o que coincide cos datos aportados polo libro de Joaquín Carmona Badía.

28.- Aparato vexetativo dos vexetais inferiores, no que non hai diferenciación entre a raíz, o talo e as follas.
29.- M^o Regina Carballed e M^o E. López de S. Vázquez, *Os Liques*, na *Guía da Natureza de Galicia*, fasc. 23 p, 456 y 458, supl. Faro de Vigo.

Gracias ás fotocopias do microfilm dos Arquivos de Simancas (Mayor Hacenda- do, do Catastro de Ensenada, 4-9-1752), sabemos que neste ano vivía en Bueu o canteiro Evaristo García de 49 anos, casado, e tiña un fillo pequeno e cinco fillas.

○ 5-9-1841 Manuel Canosa (Ganda) estableceuse en Aldán.

○ 18-1-1844 residía en Híro, Mateo Cadabón (Vilanova).

○ 18-6-1858 vivía en Rosa (Beluso), Joaquín Pazos, de San Pedro de Tenorio (Cotobade).

No mitín republicano celebrado en 1899 entre outros oradores atopábase o canteiro Ventura García González que se proclamou defensor do gremio. De igual xeito aparece citado como concellal en 1913. Por estas datas constátase a existencia dunha Sociedade de Canteiros³⁰.

Esta 'Sociedade de canteiros, constructores de obra e similares' no 1932, presidía a José da Torre e era o seu secretario J. Miranda³¹ e no ano 1936 chamábase 'Sociedad de Canteiros e similares' presidida por Julio Castro Martínez³², que tiñan a súa sede no bar, denominado O Lagar (esquina de Pazos Fontenla coa Rúa Can do Penedo), hoxe pechado.

A mediados do século XVIII un canteiro estimábase que cobraba 3 ½ reais³³.

Como nos dixo Manuel Leal, en tempos do seu avó (fai 100 anos) un canteiro gañaba 50 pesetas ó día e en tempos do seu bisavó (fai 150 anos), 50 céntimos ó día.

Os xornaleiros que traballaban no campo recibían, fai 50 anos, ó finalizar o día un "legón". Un veciño de O Beloso, díxome que viñan de Xeve e traballaban por unha taza de caldo e comida.

Como anécdota, ó principio da Guerra Civil do 1936, o uso dunha ferramenta cómo da *buxarda* estivo prohibida³⁴. Durante esta lamentable contenda un sector que sofre involuntariamente graves secuelas é este gremio de canteiros. Varios foron asasinados por roubarlles os cartuchos de dinamita que normalmente utilizaban na canteira.

30.- Reconocer Bueu de D. José M^o Estévez Castro, Edit. Deputación Provincial, 1996, páx. 101.

31.- Reconocer Bueu de D. José M^o Estévez Castro, Edit. Deputación Provincial, 1996, páx. 103.

32.- Arquivos do Concello de Bueu.

33.- Reconocer Bueu de D. José M^o Estévez Castro, Edit. Deputación Provincial, 1996, páx. 53.

34.- A fin de frenar o adelantamento da obra, como dixo o canteiro Segundo Mandado.

· OS CANTEIROS POR PARROQUIAS

E como homenaxe ós canteiros de Bueu ou que traballaron nesta vila, mencionaremos algúns. As datas correspóndense ós datos que dos mesmos se atopan no Rexistro Civil que empeza no ano 1840 e noutras fontes diversas.

· BELUSO ·

· Bon

- José Fraga, natural de Viascón, 59 años, casado +16/9/1853
- Jesús Bernárdez, natural de San Pedro de Tenorio (Cotobade) 15/10/1900
- José Dios Sobral, de Santa María de Xeve (Pontevedra) 21/05/1925

· Chan de Piñeiro

- Manuel Peralta, morreu ós 96 año 6/4/1864

· Montemogos

- Domingo Docampo, natural de Almofrei (Cotobade) 2/17/1865

· Rosa

- Joaquín Pazos, natural de San Pedro de Tenorio (Cotobade) 18/06/1858

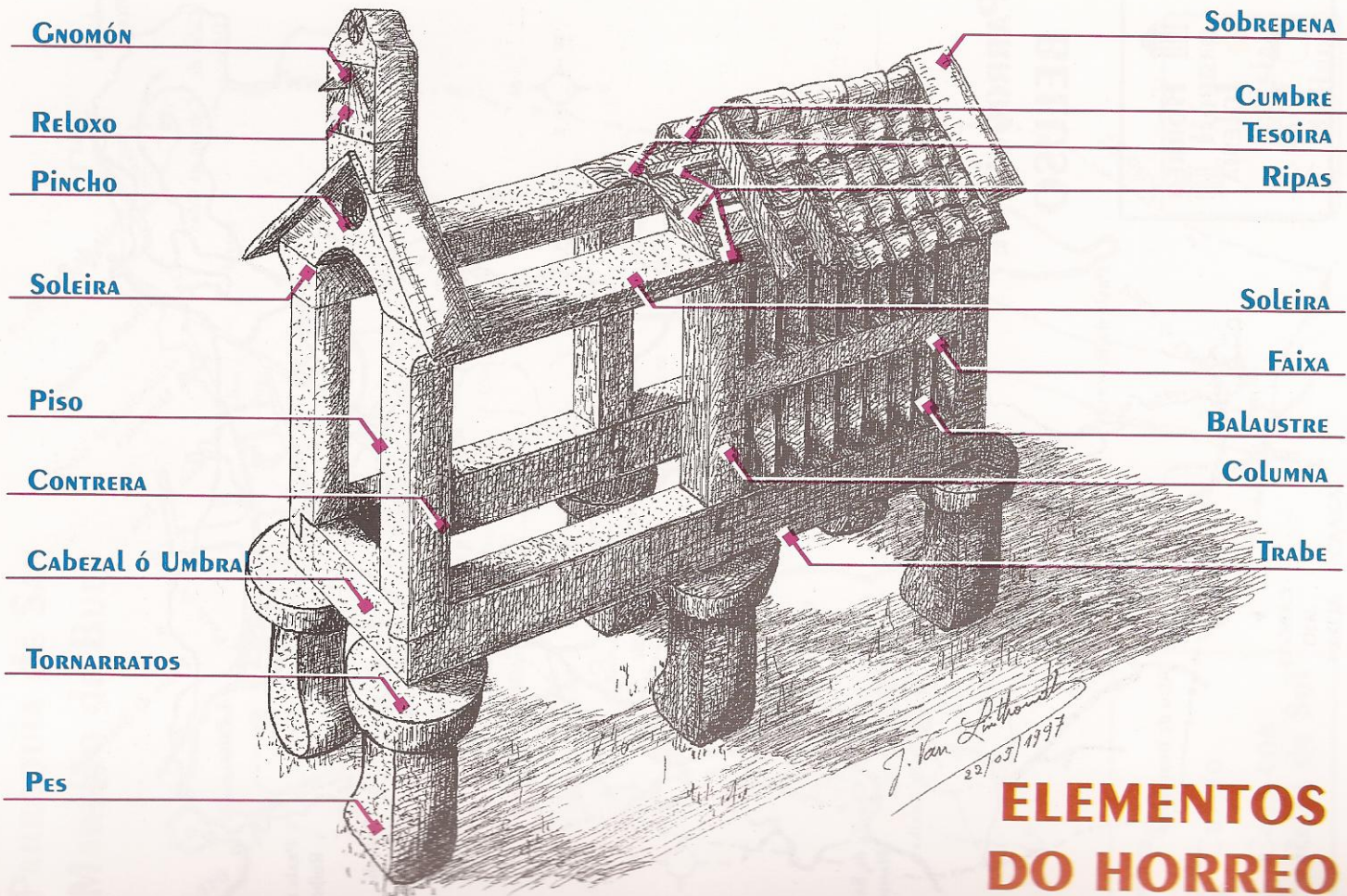
· Ruanova

- Manuel Graña³⁵, natural de Almofrei (Cotobade) +2/4/1868
- Antón Blas natural de S. Andrés de Xeve (Pontevedra) 25/11/1873

· BUEU ·

- Antonio Silva Estévez, natural de St^a Mª de Mourente (Pontevedra) casado con Ana Leal (Bueu) 22/12/1900
- Ventura García González, natural de Leirado (Salvatierra) +6/11/1936

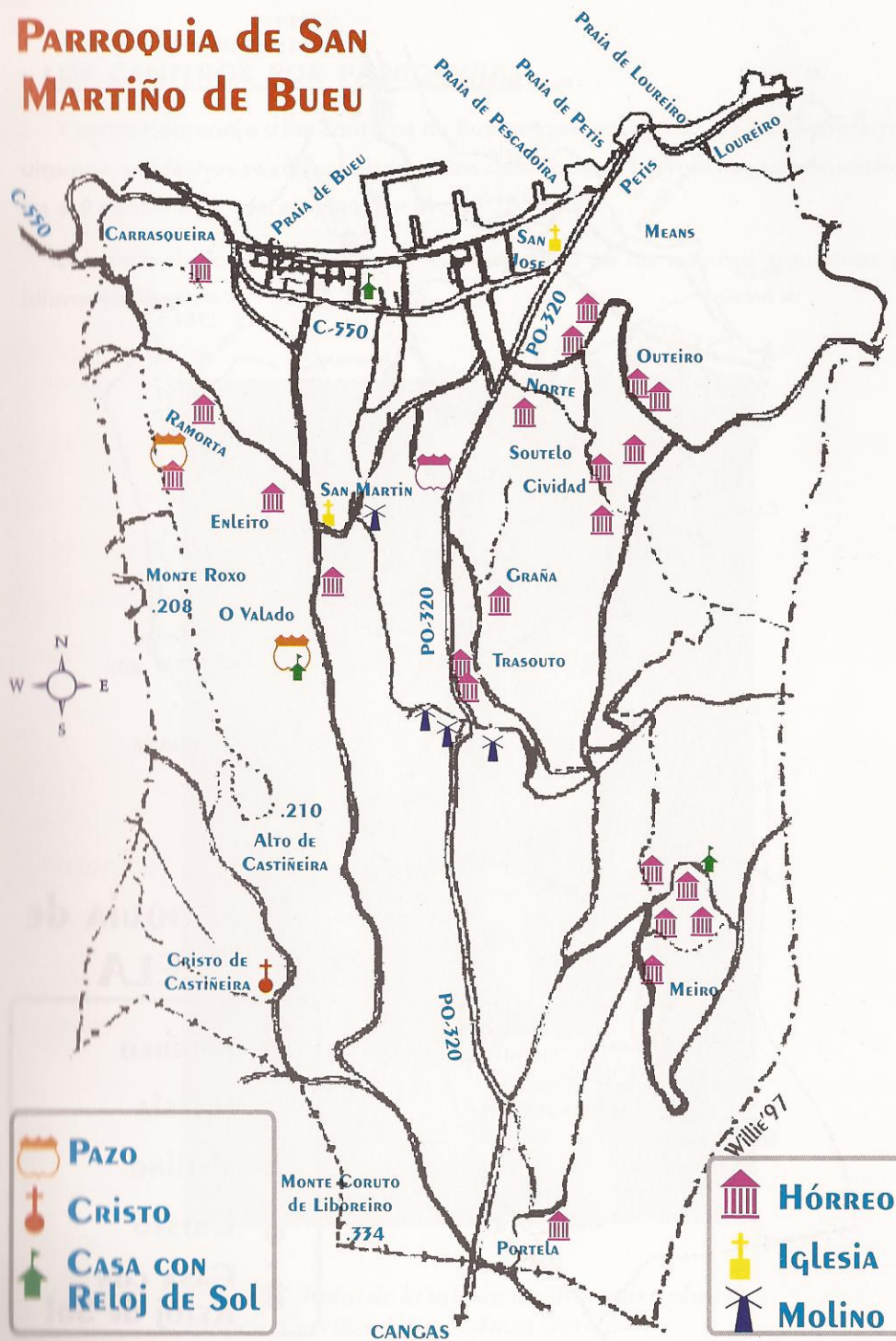
35.- Vivía donde traballaba.

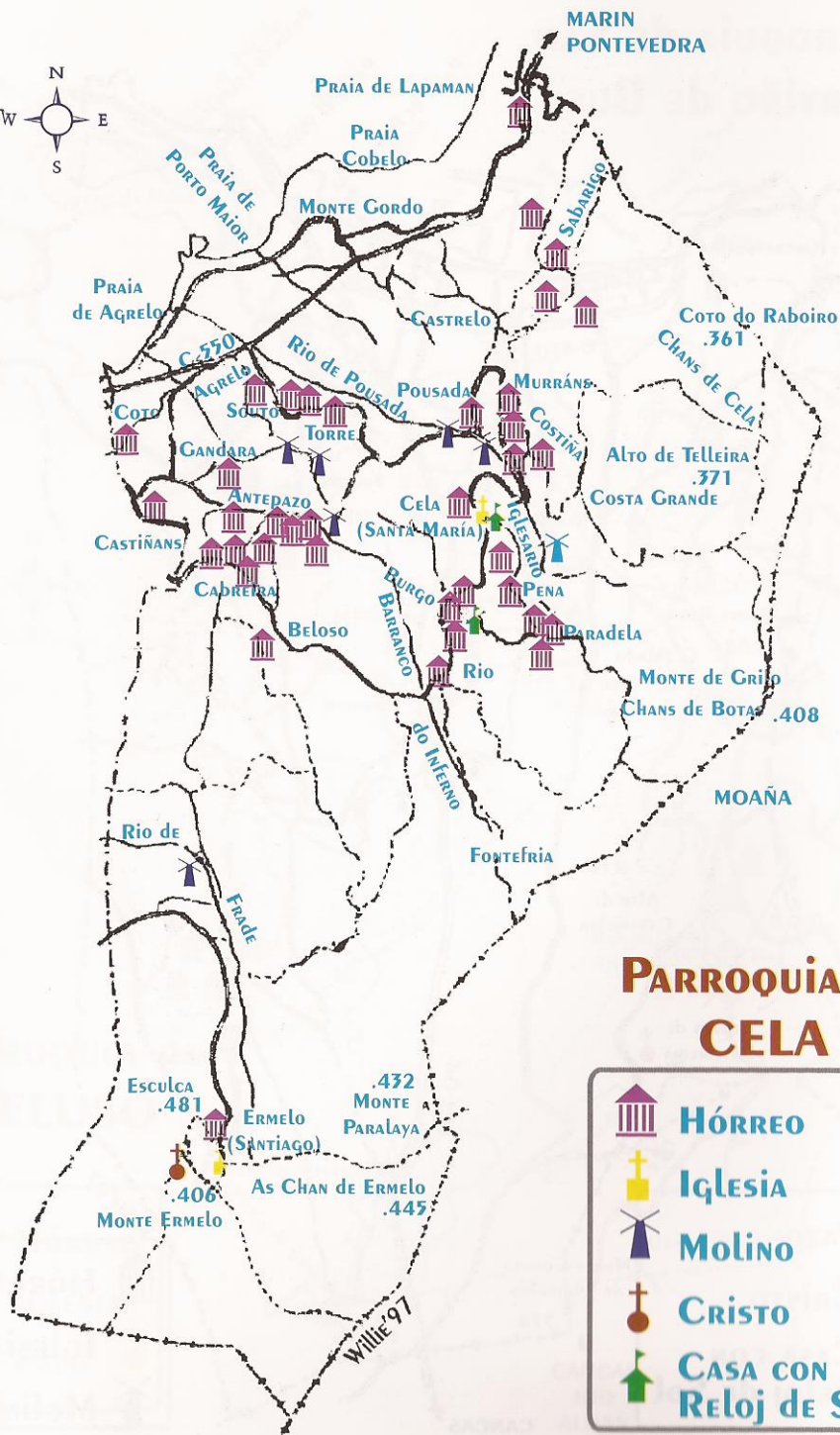
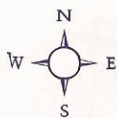

ELEMENTOS DO HORREO

PARROQUIA DE SAN MARTIÑO DE BUEU

· Agustín Portal de Sa, natural de Portugal	25/01/1926
<u>· Carrasqueira</u>	
· José Blanco Corbacho, natural de S. Andrés de Xeve	19/04/1871
· Ramón Solla, natural de Xeve (Pontevedra), solteiro	19/04/1871
<u>· Cidade</u>	
· Manuel Pazos, natural de San Pedro de Tenorio (Cotobade)	
casado con M ^a Francisca Lobeira (Cela)	5/9/1853
<u>· Graña</u>	
· Manuel Tejeiro, natural de Sta. María de Bora (Pontevedra)	
casado con Dolores Agulla Curra	+30/7/1936
<u>· Meáns</u>	
· Benito Vidal C.	16/07/1880
· Manuel Portas Torres, natural de S. Martín de Salcedo (Pontev.)	05/05/1900
<u>· Meiro</u>	
· Pedro Nogueira, natural de Pez de Canoi (Pontevedra)	+25/11/1862
· Juan de la Fuente, natural de Xeve (Pontevedra)	14/11/1871
· Benito Quinteiro, natural de S. Lourenzo de Almofrei (Cotobade)	16/2/1872
<u>· Norte</u>	
· Benito Pazos e Orge, nat. de Sta. Maria de Tourón (Pontecald.)	24/08/1880
<u>· Portela</u>	
· Eduardo Solla Crespo, natural de Sta. María de Xeve	7/12/1924
· Manuel Nores Moldes	22/01/1925
· José Pintos Lopez, natural de Portugal	16/08/1925
· Manuel Oliveira da Silva, natural de Portugal	31/12/1925
· Avelino Chapela Soliño, de Bueu	+17/4/1937

· Manuel Chapela Couso, de Bueu	+17/4/1937
<u>· Ramorta</u>	
· Manuel Gómez, natural de Sta. María de Xeve, solteiro	26/08/1900
· Joaquín Peixoto Nogueira, natural de Tarouca (Portugal)	09/03/1925
<u>· Soutelo</u>	
· Antonio Álvarez Fdez., nat. de Muxáns-Villaverde (Portug.)	01/02/1925
<u>· Trasouto</u>	
· José Tomé Baqueiro, de Sta. María de Tourón (Puentecaldelas)	28/10/1900
<u>· Valado, O</u>	
· Dionisio Palleiro, natural de S. Xurxo de Sacos (Pontevedra)	+26/2/1852
· Manuel Martínez, natural de Tourón (Pontevedra)	+25/11/1862
· CELA ·	
· Manuel Pazos, de Tenorio, casado con Francisca Lobeira (Cela)	5/9/1853
<u>· Castiñáns</u>	
· José Garrido, natural de Viascón, 80 años, viúdo	+15/7/1858
<u>· Igresario</u>	
· José Pazos, de Viascón	1860
<u>· Souto</u>	
· Manuel Ribas, natural de Viascón, casado con Manuela Cereijo	20/9/1851
<u>· Río</u>	
· Segundo Pazos de Sta. María de Tourón (Puentecaldelas)	14/1/1871
· Manuel Orge, de Sta. María de Tourón (Puentecaldelas)	17/09/1900

· Torre

· José Benito Cobas, morreu ós 67 anos +11/7/1864

· ALDAN-HÍO ³⁶

· Aldán

· José Canosa (morreu en Gandón ó 84 anos) +22/10/1862

· Benito Rodríguez, casado con Manuela Pérez (de Aldán) -4/5/1868

· Manuel Canosa (morreu en Gandón) +21/2/1873

· Hío

· Mateo Cadabón (en Vilanova) 18/1/1844

· Antonio Cerviño, natural de Aguasantas

· Ignacio Cerviño, natural de Aguasantas (morreu ó 85 anos) tenia 33 anos (1839)

· José Villaverde, natural de Mourente 28/3/1871

Os canteiros os que se alude a continuación viviron no concello de Bueu pero non

hai documentación do lugar exacto residencia:

· Manuel Águila 1934

· José Bernárdez 22/4/1934

· Julio Castro Martínez 1936

· Manuel Comedeiro 22/4/1934

· José da Torre 1932

· Antonio Docampo, de Almofrei 27/1/1865

· Benito Docampo, de Almofrei 27/1/1865

· Benito Estévez Ferradás 1932

· José Estévez Portela 1932

· Francisco Fontaiña, casado con Josefa Martínez (Beluso) 7/11/1852

· Emilio Fontán Barreiro, de Neve

· José Fontán Barreiro, de Neve

· Gerónimo Fraga, de Viascón casado con Rosa García 16/9/1853

· José Fraga +16/9/1853

· José Fraga, de Almofrei +2/8/1865

· Robustiano Gallego 22/4/1934

· Benito García, de Tenorio, casado con Mª Antonia Barreiro 21/12/1864

· Manuel García 22/4/1934

· Francisco García Villanueva 1932

· Pablo Garrido, de Viascón, casado con Catalina Romay 15/7/1857

· José Benito Gestido 1830

· José González Castro 1932

· Andrés Graña 1868

· José Graña Graña 1932

· J. Miranda 1936

· Manuel Oubiña 27/9/1867

· Francisco Padín 1934

· Jose Radío 1934

· Francisco Vidal 1932

· Francisco Villar 31/12/1931

36.- Nestes anos pertencente a Bueu. A partir de 1873 pertencente a Cangas.

· OS HÓRREOS POR PARROQUIAS ·

O Sr. Basanta³⁷ que fixo un excelente estudio sobre os reloxos, escribe que dos máis de 300 reloxos que mirou en Galicia, 195 atópanse na provincia de Pontevedra³⁸.

Cos seus 84 reloxos, Bueu pode enorgullecerse de ter máis da terceira parte. É estraño. Podemos preguntarnos ¿Por que tantos reloxos, sobre os hórreos de Bueu?. A resposta non é fácil. O número de reloxos por parroquias está en relación co número de labregos e a superficie cultivable. Pode ser que os reloxos de Bueu fosen un elemento de consulta real dado que a grande maioría están perfectamente orientados. Os seus propietarios actuais non os desprazaron nin os reformaron.

Ata fai un século, Bueu estivo case que aillado polo mar e os montes. Comunicábase polo NE con Marín e Pontevedra. Pero non serve de xustificcación. Cada concello ten barrios aillados e non teñen reloxos.

Como unha hipótese máis de traballo poderá indicarse que puido ser froito do mimetismo na construción dos elementos decorativos ou funcionais externos ó propio hórreo. A non ser que un dos canteiros, quizáis o máis vello ou incapacitado, se dedicara a facer soamente reloxos, a cambio de legumes, froita, viño ou comida.

"Parece como se chegase a febre do reloxo de sol, de mans dun canteiro ou constructor local, ó que lle chegasen os encargos un tras outro, despois do primeiro construído que iniciaría esta especie de reacción en cadea, para que ningún habitante do barrio quedase sen cadrante e puidese ser superado polos demais"³⁹.

Por falta de inscricións non sabemos se os reloxos son do mesmo século. Os hórreos que levan o ano, van desde 1781 ata 1910. Quince deles son do século XIX. Os demais non levan o ano.

37.- José Luis Basanta "Relojes de piedra de Galicia", Fundación Pedro Barrié da Maza, páx. 30.

38.- Neste número van incluídos os reloxos sobre casas, estelas(ver foto 26), edificios e igrexas.

39.- José Luis Basanta op. cit, páx. 30.

<- F. 19

• **TORRE, 47** (Ver fotos 19 y 20)

Situación: A 500 m, da encrucillada da C-550 de Agrelo en dirección a Cella.

Como tódolos hórreos de Bueu, este é rectangular. Descansa sobre seis cepas ou postes de pedra (pés), de 26 cm. de ancho oitavados, a parte inferior presenta un ancheamento en forma de rústicos pés. As capelas cilíndricas teñen un diámetro de 90 cm. e un grosor de 20 cm. coa parte inferior convexa.

A cámara está a 1'60 m. do chan, é mixto, de pedra e de madeira, con aberturas verticais. O tellado a dúas augas está cuberto por tellas curvas.

Este hórreo mide 1'80 m. de anchura e 6'45 de longo e leva o ano 1849. O reloxo ortomeridiano (orientado ó sur) está labrado nunha pedra de granito, posto verticalmente, con o "gnonom" constituído por unha placa triangular. As liñas horarias son visibles. A cruz é fermosa.

O segundo hórreo na mesma eira, é máis ancho e máis curto co precedente (1'87 x 6'20 m).

As capelas teñen un diámetro de 95 cm. Os linteis miden 44 cm. de ancho. Non leva o ano. Enriba do reloxo mírase unha flor a cinco pétalos, simbolizada nun círculo. Enfronte da entrada da propiedade queda a base dun hórreo, os seis pés e os tablóns que soportan a cámara (grade).

• POUSADA, 5

Ó subir a costa da Torre a Cela, a uns 50 m. do taller "Citröen" se observamos atentamente hacia a aba esquerda atópase o hórreo, recentemente restaurado, que, altivo, domina o val ós seus pés.

A cen metros, pasado o regato da Pena, é posible aparcarse o coche fronte á casa onde está o hórreo. Desde alí mírase que ten a forma dun relicario, coa porta no centro dun lado, e unha cruz enriba do fronte triangular. O terceiro "pincho" está rematado por un pináculo piramidal.

Os pés miden 84 x 18 cm. As capelas (20 x 40 cm.) son redondas e os propietarios chámanlles "moas". A situada baixo a porta lateral é cadrada.

A cámara está a 112 cm. do chan. É de tipo *Pontevedra*, mixto, con fendeduras de ventilación verticais, e mide 166 x 479 cm. O tellado é de tellas curvas. O reloxo está orientado, leva triángulo. É, de momento, o único exemplar con ano (1781), no zócolo del reloxo.

Desgraciadamente, desde o seu desplazamento, non se ve ven o reloxo.

• IGREXARIO, 27

Situación: Subindo a costa, a 250 m despois da igrexa de Cela, está situado á beira esquerda da estrada.

Este hórreo resiste valientemente os asaltos da intemperie. Sen tellado, a madeira está ó aire e desgástase.

Este hórreo, previamente reformado, pode servir de modelo por ser facilmente accesible, ter un entorno de casas rurais que cun arranxo poden servir de museo rural ó existir fácil aparcamento no adro da igrexa.

Ten oito pés, oitavados, de 18 cm. de ancho. As capelas teñen un diámetro de 75 a 80 cm. Dista do chan de 97 a 115 cm. Os tablóns miden 40 cm. de ancho, longo 645 cm., ancho 170 cm. Ano 1867.

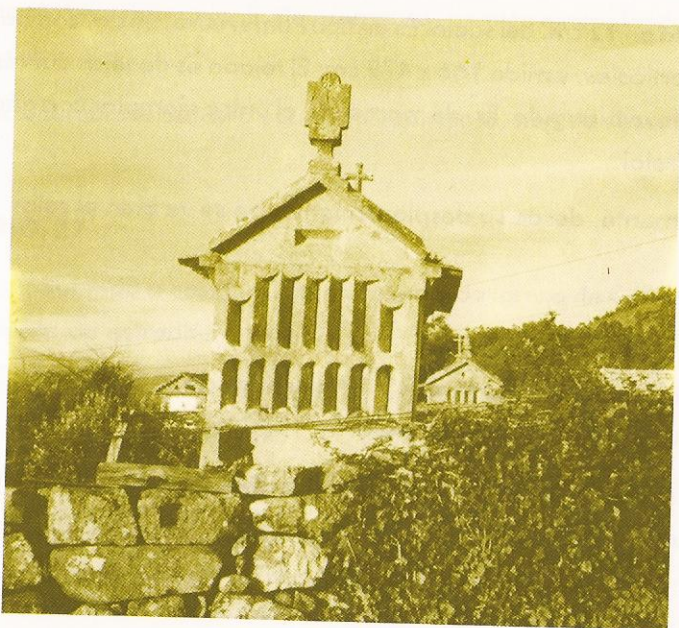
O reloxo, que está orientado, ten un triángulo.

• **PARADELA, 5** (Ver foto 21)

Despois, nun paseo de 500 m, seguindo a estrada en dirección a Moaña, (primeira encrucillada á esquerda) pódese contemplar este hórreo, que non se mira desde a estrada, para o que tendes que tomar un carreiro á dereita, que leva detrás dun grupo de casas, desde onde se aprecia perfectamente o reloxo. Falta o triángulo.

O hórreo, todo de pedra, descansa sobre seis pés (82 x 18 cm) que os propietarios chaman "rodas". Os tablóns teñen 43 cm. de grosor. As fendeduras de ventilación son verticais. O hórreo mide 170 x 430 cm. e leva o ano 1840.

De volta á estrada, e se continuase subindo, no número 8, á esquerda, hai un hórreo non visible por estar oculto no interior dunha finca cercada. Está ubicado a 240 m de altitude e domina tódolos demais de Bueu.

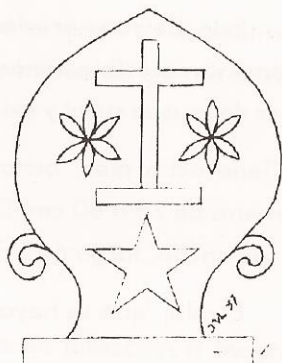

• ERMELO, 3

O hórreo é de tipo *Pontevedra*, con tres remates, por ter a porta no lado máis longo. O reloxo, ó que lle falta o gnomon triangular, é fermoso aínda que cuberto de musgo.

O dorso do reloxo ten un ornamento cunha cruz sobre zócolo enriba dunha estrela de cinco puntas. Debaxo de cada brazo da cruz hai unha flor estilizada de pétalos.

Dúas vigas das catro que soportan as caras longas miden 324 x 40 x 20 cm., de case 700 kg. de peso.

• PARROQUIA DE SAN MARTIÑO DE BUEU

<- F. 22

• TRASOUTO, 35 ("Graña") (Ver fotos 22 y 23)

Situación: Baixando a PO-320, de Cangas en dirección a Bueu, á dereita, despois da ponte sobre o río de Frade, fronte a unha empresa de carpintería de aluminio. Se imos do centro de Bueu, subindo, á 600 m. da "Casa dos Picos", á entrada da curva da ponte, á esquerda.

É probablemente o lugar onde os bueuenses e os viaxeiros pasaron miles de veces sen decatarse deste sitio encantador (ver dibuxo páx. 8).

Este é un exemplar interesante do tipo *Pontevedra*, mixto. Ten 7 m. de longo e 1'60 m. de ancho, descansa sobre oito pés, de sección cadrada-oitavados. Os tornarratos son fermosos.

A grade, ou base da cámara, está composta de seis vigas (padieiras) e de dúas transversais (cabeceiras).

As cabeceiras son de cantería. Enriba atópase unha peza triangular, tamén de granito, cunha abertura horizontal. Os costais son de madeira.

No interior hai unha escotadura para apoiar a viga central do tellado. Sobre os linteis superiores descansa a cuberta; o tellado é de tellas do 'país'. Dúas sobrepenas rematan as cabeceiras.

A porta rectangular está no medio do costal, ó lado da casa. Un reloxo, con triángulo como gnomon, orientado, ben asentado sobre un zócolo ancho domina altivamente o hórreo e os seus arredores. Desgraciadamente fáltalle a cruz.

O seu veciño, o hórreo cerca da estrada, moi semellante, pero de tamaño distinto (4'80 x 1'80 m.) descansa sobre seis pés, ten reloxo e cruz.

Como a cabeceira é máis ancha, leva dúas fendeduras máis.

Este hórreo é casi centenario (1897)

*"Del valle no lado Oriente,
por cima la carretera
que corre risueña e blanca
entre pinares e vegas,
casitas e castañares
de Cangas á Pontevedra,
se alza o lugar da Graña
engalanada e cuberta
con sus hórreos e sus casas
que entre as parras blanquean"⁴⁰.*

40.- El Valle de Bueu de José Gómez de la Cueva en Faro de Vigo el 7-9-1924, páx. 4.

• NORTE, 39

Situación: Na subida ó Outeiro, na primeira curva tómase un camiño á esquerda e a 50 m. está o hórreo. Pódese disfrutar dun reloxo colocado sobre unha placa redonda.

O hórreo de tipo *Pontevedra*, mixto, foi trasladado en 1940, desde Meiro. Descansa sobre oito pés de 93 x 23 cm, oitavados. Os tornarratos miden 82 x 22 cm. Os tablóns da base da cámara teñen 43 cm de grosor. O piso mesmo mide 510 x 175 cm

No "pinche", baixo a fermosa cruz lese: "ANO 1850" (Ver fotos 17 y 27).

• RAMORTA DE ARRIBA, 64

Situación: Para chegar ó lugar onde se atopa este hórreo hai que tomar a estrada que desde o Valado, perto da Igrexa Parroquial, se dirixe ó Pazo de Sta Cruz e a Beluso.

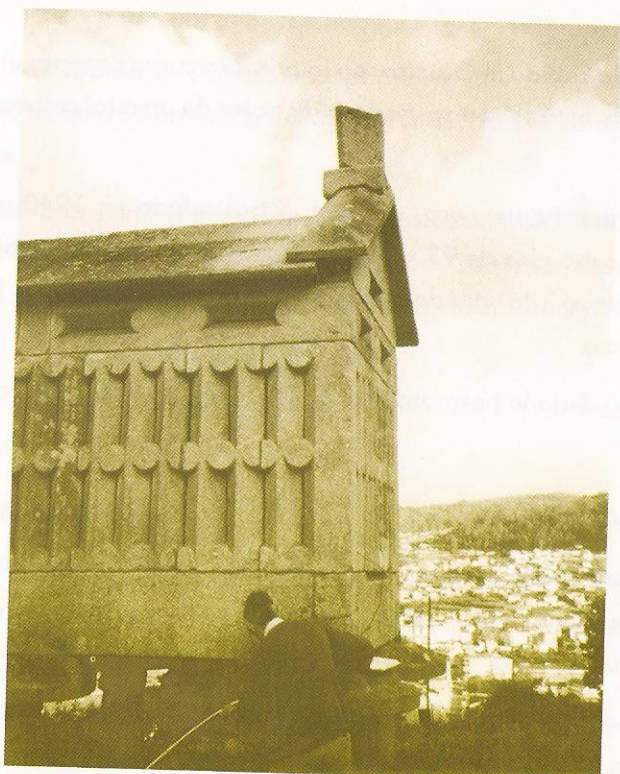
Este hórreo difire dos demás polo grosor dos tablóns (50 cm.). É tamén o único da parroquia de Bueu cos costais e frontie con fendeduras horizontais. O triángulo do reloxo é calado, probablemente máis recente có hórreo.. Mide 1'60 x 536 cm. Os pés son máis anchos na súa base ca na cabeza.

• PAZO DE SANTA CRUZ ("Ramorta") (Ver fotos 24 y 25)

Estaba ubicado este hórreo na antiga praza do mercado de Bueu tal e como podemos observar na fotografía da páxina 10. Foi trasladado en 1982.

Os tornarratos deste hórreo que miden 100 x 20 cm. apoianse sobre seis pés oitavados. É de tipo *Morrazo*. Mide 414 cm. de longo por 195 cm de ancho.

O reloxo único en Bueu e quizáis en Galicia, ten tres caras. Os gnomones faltan. Foron estilos.

<- F. 24

· PARROQUIA DE BELUSO

· BON DE ARRIBA - SANMAMEDE, 5

Situación: Na Praza Central de Beluso tomar a dirección da ermida de Sanmamede. A 500 m pásase polas inmediacións do Pazo de Ouril, situado á esquerda da estrada. Pouco antes, 100 m, de chegar á capela de Sanmamede atópase este hórreo.

É de tipo Noya por ter as fendeduras horizontais. Os seis pés, oitavados, soportan tornarratos de 78 cm de diámetro. A cámara mide 503 x 166 cm.

A sombra proxectada polo triángulo indica a hora do reloxo, ó estar este ben orientado.

DISTRIBUCIÓN NUMÉRICA
DE HÓRREOS CON RELOJ SOLAR POR
PARROQUIAS

· CELA (38)

Antepazo	8	Gandara	1	Río	1
Beloso	1	Iglesario	2	Sabarigo	4
Burgo	3	Lapamán	1	Souto	1
Cabreira	1	Murráns	3	Torre	3
Castiñanes	1	Paradela	3	Ermelo	1
Costiña	1	Pena	1		
Coto	1	Pousada	1		

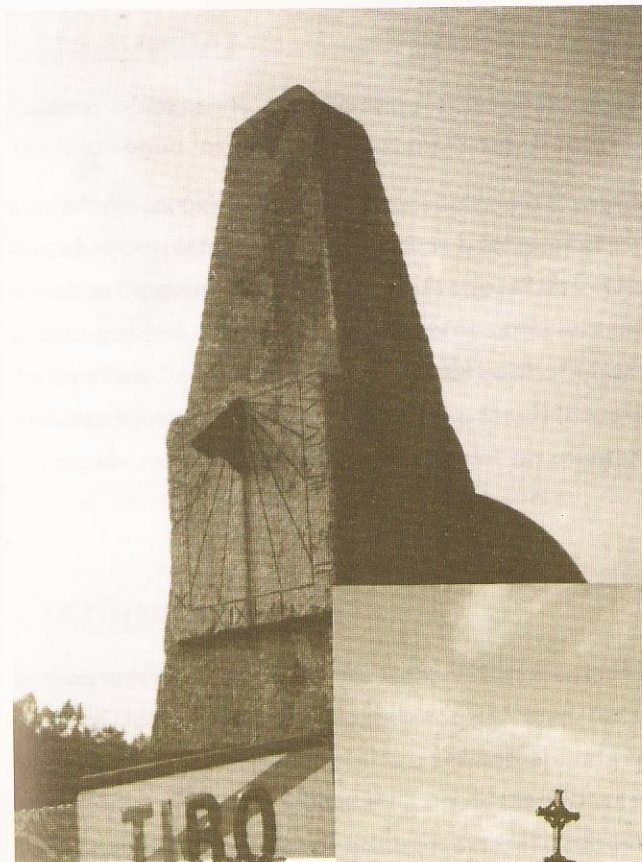
· BELUSO (19)

Bon de Abajo	4	Ruanova	2
Bon de Arriba	4	Sar	2
Montemogos	1	Vilar	1
Rosa, A	5		

· BUEU (22)

Carrasqueira	1	Outeiro	2
Cividad	2	Portela	1
Enleito	1	Ramorta	2
Graña	1	Soutelo	2
Meiro	5	Trasouto	2
Norte	2	Valado	1

Non se han asinado os reloxos de Hío e de Aldan que pertencían a Bueu hasta 1873 (ver nota 36)

<- F 26.- Tíbo, al lado del camino de Pontevedra-Compostela "Estela"

F 27.- Norte, 39 ->

AS MEDIDAS

Os canteiros da provincia de Pontevedra empregaban unha xerga propia⁴¹ distinta segundo as rexións e as medidas antigas.

Para medir ⁴² adaptaron a vara⁴³, a unidade de medida de orixe español e que representa, en Pontevedra 84 centímetros e en Portugal 1'10 metros⁴⁴. Aínda que desde a Conferencia Internacional de Pesos e Medidas, en 1799, adoptouse, como unidade o metro, os canteiros, descoñecen ata cando, seguiron empregando a vara. O canteiro de Beluso, Modesto Dios fala dun muro de "tercia", de "cuarta" o de "furco", para referirse a terceira, cuarta ou sexta parte da vara, respectivamente 28, 21 ò 14 cm. de grosor. Un muro de "caixón" ou "caixa" ten 35 cm. de grosor (sempre múltiplos de 7).

AS FERRAMENTAS

Os canteiros ían ós montes⁴⁵ en busca de pedras a fin de cortalas e sacar pedras das medidas axeitadas. Cortaban un anaco para buscar a veta da rocha. Chaman "o andar" cando vai o corte no sentido da veta e o "trinque" cando vai en sentido contrario. Para diferenciar estes, cando non se aprecia ben a simple vista, os canteiros botan auga sobre a rocha e fíxanse no discorrer desta, se fai meandros é o "trinque", se corre ben é a dirección da veta.

Para separar unha parte da rocha fendían moitos bureles e "guillos" (guinchas) e coa maza de ferro (*marmoca*) (7 kg) golpeaban a pedra ata fendela. Despois, co pico ou punteiro (*escurrio*) (3 kg) quitaban as partes saíntes ata obter unha forma prismática, pero algúns centímetros maiores ás medidas definitivas. Quedaba cargalas e transportalas ó sitio coa fin de rematar o traballo a medida. Por iso tiñan que arrastrar as pedras con ferros; empregaban gatos a fin de poñelas sobre rolos ou ferros de asiento e achegalos ó carro. Os carreiros, que se dedicaban case

41.- Feliciano Trigo Díaz, "O verbo dos Arginas de Avedra", 1993.

42.- Na Fala dos canteiros: *Fuñeirar, garrafear, janch(e)ar*. Trigo Díaz, F, *opp. cit.*, páx. 386.

43.- Na Fala dos canteiros: *Berdoa, fuste o xedia*. Trigo Díaz, F, *opp. cit.*, páx. 412.

44.- *Nueva enciclopedia Larousse*, 10 páx. 129.

45.- Son os "monteros" ou fala dos canteiros: *ergueiladores de aria*. Trigo Díaz, F, *opp. cit.*, páx. 144.

exclusivamente ó transporte da pedra e madeiras, realizaban este traballo utilizando como animal de carga ó boi. O xornal que recibían os carreiros era de 15 reais (o equivalente a 3'75 ptas)⁴⁶.

As arestas, a escuadra, fanse co cinzel (de 22 cm. de longo) e coa maceta redonda ou cadrada (3 kg).

Segundo a pedra, empregaban o trinchante a dous cortes; un dentado para a pedra caliza, outro liso para a pedra arenisca. Remataban coa buxarda. Para pedras brandas a raedeira bastaba; remataban cunha lima, a escofina. Durante o traballo verificaban a escuadría coa escuadra.

Para levantar o hórreo, usaban dous toros duns 9 m cruzados nun dos seus extremos, do que colgaba un polispasto. Facían unha fenda na cara interior da pedra a erguer, en forma de cola de milano, e introducían aí a clavixa ou gripia.

No momento de levantar os elementos do hórreo, e a fin de traballar en concordancia, un deles cantaba unha cantiga a contrapunto.

O albanel manexa a espada de canteiro ou serra, unha lámina de ferro con dentes laterais coa fin de facilitar a entrada do material de enlace, hoxe de formigón, que cobren as xuntas das pedras. Para a xutura das vigas, sobre todo nos cantos, utilizaban baiveis de madeira ou ferro e a falsa escuadra. Despois hai que colocar o tellado, os balaústres e a porta.

Como hoxe, para mirar se era vertical empregábase a cumbada, e o nivel para ver se estaba horizontal.

Hoxe en día faise todo con máquinas, serras eléctricas, discos... Para dar un aspecto rústico a unha parte lisa, quéntana cun soprete. Empregan aínda o martelo e o buril para facer columnas. Para voltear a pedra de onde vai saír a columna está fixada nun torno. Hoxe, para levantar e selar as pedras do hórreo, tárdase día e medio de traballo cun camión-grúa.

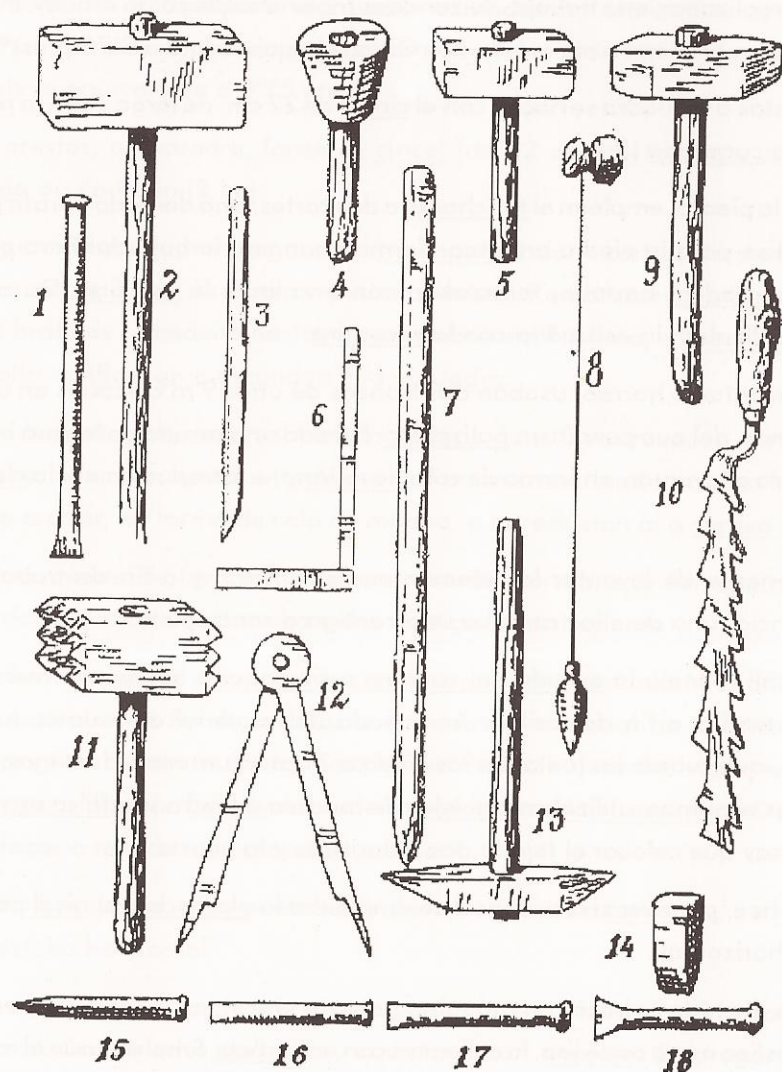
Unha vez rematado o traballo podían cobrar ou agabiarraer a xurapaxe ⁴⁷.

46.- Reconocer Bueu de D. José M^o Estévez Castro, Edit. Deputación Provincial, 1996.

47.- Trigo Díaz, F, op. cit. pág. 84.

· CANTIGAS DE TRABALLO ·

Cantábanse (*angalrar*) a contrapunto dunha voz ou dunha sinal para mover as grandes pedras.

1.- Pistolete	6.- Escuadro	11.- Buxarda	15.- Punteiro
2.- Martillón	7.- Ferro	12.- Falsa	16.- Acodadeira
3.- Palanqueta	8.- Cumbada	Escuadra	17.- Cicel
4.- Macetas	9.- Escoda	13.- Pico	18.- Lima
5.- Macetas	10.- Fixadeira	14.- Guincha	

(Debuxo tomado de "Etnografía: Cultura material" de Xaquín Lorenzo, en *Historia de Galicia*. t. 11, Buenos Aires, 1962. Páx. 512.) O texto e normativizado.

Ala valentes, ese sacairo,
que o teña apretado,
que non deixen afloxalo.
Ala rapaces,
non desanimen;
todos a unha cairse en terra;
tirai para baixo
que a pedra vai subindo,
que é a do viño.
Ala mociños, vamos coa pedra,
tirade por ela;
todos por vos
a un por todos;
cairse en terra,
bravos Arxinas,
que vamos poñela.
Animo, mociños,
que está chegando
ó seu destino,
e o labrego
vai buscalo viño.
A pedra vai subindo
ala, mociños,
ala por todos,
flacos e gordos.

Ángel Fernández (Bayona)

Carguen valentes...
carguen por todos...
no seu descanso...
Arriba por todos...
non desmaiare...
ampara alén...
ei Jina o labrego...
vai dal-a Chumeira...
Ven enseguida...
carguen mocinos...
que está chegando...
ó seu descanso...
ala por todos...

(Popular)

Ó pedrinha corra, á-ó ...
O pedrinha ligeira, á-ó...
Ó que vais prá obra, á-ó...
E ella corre, á-ó...
Foca o badejo, á-ó...
A choina fusca, á-ó...
Na pildra niva, á-ó...
Do Arguirna guido, á-ó...

"Os verbos dos Arxinas"
(Oliveira do Hospital)-Portugal.

1.- Amor canteiro non quero porque traballa no alto: pode caer e morrer e despois dinme que o mato.

2.- Canteiros e carpinteros son un feixe de ladrós: carpinteros rouban puntas, e canteiros corazóns.

3.- Manueliña. Manueliña. a filla doutra Manuela. tiña-la casa caída ándanche os canteiros nela.

4.- Manoliño. o canieiro. ten unha fonte de viño; se as nenas non van alí Manuel mátase vivo.

5.- Manuel. Manueliño. o fillo doutro canteiro: enganaches unha nena por debaixo do sombreiro.

6.- Namoreime dun canteiro namoreime dunha pedra: namoreime dun canteiro cando o vin picando nela.

7.- Non che quero amor canteiro que pica moito no alto. se cae embaixo e morre aínda han decir que o mato.

8.- Non sei que ten o canteiro non sei que ten. que non canta: anda arredor da pedra e a pedra non se levanta.

9.- O canteiro pica. pica. pica na pedra miúda: pica na muller allea: outro lle pica na súa.

10.- Pica. Canteiriño. pica: pica na pedra miúda: pica na muller allea. que outro picará na túa.

Manuel Rico Vereá

Cancionero Popular das terras de Tamarela.
Cultura Popular, Galaxia, 1989

$\text{♩} = 138$ N° 18 *Brímote*

O can-tei-ro pi-ca, pi - ca, pi-ca na pe-dra mi-ú-da,
pi-ca na mu-ller a-lle - a, ou-tro lle pi-ca na súa.

· OS SANTOS PATRÓNS INVOCADOS POLOS CANTEIROS ·

A *Enciclopedia Universal Ilustrada* de Espasa Calpe, Tomo 42, páx. 883 menciona 7 patróns:

San Amonio, mártir	18 enero
San Pedro, apóstolo.....	29 de junio
San Roque, confesor.....	16 de agosto
Santos Floro e Lauro, mártires,....	18 de agosto
San Marino, diácono e mártir.....	4 de setiembre
San Claudio, mártir.....	8 de noviembre
San Esteban, diácono e mártir.....	26 de diciembre

· MAIS CANTEIROS QUE TALLADAS ·⁴⁸

Traballando doce canteiros en certo pobo un día á hora do xantar empezando a comer colleron cada un súa tallada e (como non había máis que once) nadi se deu conta mais qu'o que quedou sin a tallada: díxolle o faltoso ós outros: Jaio (rayo) e todos collestes e ningún se acordou de botarlle bendición. Volveron todas as talladas á fonte y entonces o pícaro canteiro dixo: -Díolas bendiga pra nosa barriga, pejebyo peje todo María Santísima! - Entonce descubriuse o secreto dándose conta que viñan menos tallada: - Jaio e vos non vistes que faltaba unha tallada e quedábades tan conformes!

(LAMAIGLESIA P. DO BROULLÓN)

· ANÉCDOTAS ·

· Una señora dicíame que cando traballaba no campo estaba acostumada a 'ler' a hora segundo o desprazamento da sombra.

· Juan Santos, personaxe coñecido no Morrazo, era capaz de acertar a hora segundo a posición do sol, de maneira bastante precisa. Moitas veces lle preguntaban para averiguar a súa precisión.

· Recentemente unha señora de idade, falando a uns turistas que admiraban o seu hórreo dicíalles: 'miren sobre todo o reloxo de area que leva enriba'.

48.- Nós. Ano VI. Ourense. 15-8-1925, nº 20, páx. 18.

• Anecdotes

1) Une dame de Bueu m'a dit qu'elle "lisait" l'heure en observant le déplacement de l'ombre.

2) Juan Santos, un personnage connu dans le Morrazo, était capable de donner l'heure, au quart d'heure près, d'après la position du soleil, et ce, de manière relativement précise. On le lui demandait souvent, rien que pour le plaisir.

3) Récemment, una dame âgée, précisait à des touristes venus admirer son grenier: "et surtout l'horloge de sable (sic) que vous voyez au-dessus...".

• Protection des greniers

Afin de protéger les horreos, les Parlements de Galice et des Asturies, ont promulgué le décret du 22 février 1973 qui:

- 1) interdit toute intervention qui provoquerait leur dégradation ou leur chute;
- 2) exige l'autorisation pour les déplacer;
- 3) oblige les municipalités à les surveiller et, en cas d'urgence, à prendre les dispositions et les mesures qu'ils estiment nécessaires.

Par le Décret Royal du 1 septembre 1979 cette protection s'est étendue également aux horreos de León, Santander et Palencia.

Protección de los Hórreos

A fin de proteger los hórreos (en Galicia y en Asturias) los distintos Parlamentos promulgaron el Decreto de 22 de febrero de 1973.49

Por el Real Decreto del 1 de septiembre de 1979 esta protección se extiende a los hórreos de León, Santander y Palencia.49.

- 1·Impide toda intervención que lo altere o propicie a su derrumbamiento.
- 2·Esige la autorización previa para su traslado y la ejecución de obras.
- 3·Obliga a los ayuntamientos a vigilar el cuidado de los mismos, en caso de urgencia, medidas de seguridad y precaución que se estime oportunas.

Protección Dos Hórreos ou Canastros

A fin de protexer os hórreos (en Galicia e en Asturias) os distintos Parlamentos promulgaron o Decreto de 22 de febreiro de 1973.49

Polo Real Decreto do 1 de setembro de 1979 esta protección estendeuse ós hórreos de León, Santander e Palencia.49.

- 1·Impide toda interbención que o altere ou propicie o seu derrubamento.
- 2·Esixe a autorización previa para o seu traslado e a execución de obras.
- 3·Obriga ós concellos a bixiar o cuidado dos mesmos, en caso de urxencia, medidas de seguridade e precaución que estime oportunas.

Nado en 1938 en
Sint-Kwintens-Lennik
Estuda Maxisterio en Bruxelas
Desenrola o seu labor
docente perante 31 anos en
Bruxelas
No 1.964 - Casa con
Tereixa Haerlingen

- PUBLICACIONES -
1.991.- "Brueghel e o
Payottenland"
1.992.- "Los Apicultores"
(grabado Brueghel)
Museo de Berlín
1.993 "La Predicación de
Juan el Bautista"
(Pintura) Museo de Budapest
Sen Publicar
"Brueghel un home
do seu tempo"

Dende fai tres anos
reside en Kampenhout,
a 30 Km. de Bruxelas ó N E,
que comparte con estancias
en Bueu - Galicia.